

**ЩОДО ПИТАННЯ ЗАХИСТУ ЧЕСТІ, ГІДНОСТІ ТА ДІЛОВОЇ РЕПУТАЦІЇ,
ПОСЯГАННЯ НА ЯКІ ВІДБУЛОСЯ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ В УКРАЇНІ****ON THE ISSUE OF PROTECTION OF HONOR, DIGNITY AND BUSINESS REPUTATION,
ATTACHMENTS THAT HAVE TAKEN PLACE IN SOCIAL NETWORKS IN UKRAINE**

**Мамедова С.М., д. філософії в галузі права,
старший викладач кафедри цивільного права і процесу
Донецький національний університет імені Василя Стуса**

**Фомик О.С., студентка II курсу юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса**

Стаття присвячена дослідженню проблем захисту честі, гідності та ділової репутації осіб, посягання на які відбулося у соціальних мережах в Україні. Актуальність тематики зумовлена стрімким розвитком інформаційно-телекомунікаційних технологій, які користуються популярністю суспільства. Досить часто у користувачів соціальних мереж виникають ситуації, коли інші порушують їхнє право на честь, гідність та ділову репутацію, яке передбачено Цивільним кодексом України. Зокрема стаття 297 ЦК України проголошує, що «кожен має право на повагу до його гідності та честі»; «гідність та честь фізичної особи є недоторканими» та право фізичної особи звернутися до суду. Проте, маємо тенденцію, коли за розвитком ІТ-технологій не встигає розвиватися законодавство, що і породжує безліч практично-правових проблем. Серед них і виділяємо практичні проблеми захисту честі, гідності та ділової репутації особи, а саме: кого притягнути до відповідальності, які докази порушення цих прав особи будуть достатніми і законними для суду, законодавство якої країни застосувати, якщо порушник поза межами України. У статті проаналізовано науково-теоретичні дослідження зазначених проблем українських та зарубіжних науковців, надано характеристику понять, досліджено позицію Верховного Суду з надання висновків у справах про захист честі, гідності та ділової репутації. З'ясовано певні проблемні аспекти правового регулювання та процесуального доведення вини порушника та притягнення його до відповідальності через неврегульованість правового поля соціальних мереж. Випрацьовано пропозиції, які стосуються: 1) вдосконалення норм законодавства щодо забезпечення права на захист від порушення честі, гідності та ділової репутації, посягання на які відбулося в мережі Інтернет; 2) внесення змін до нормативно-правових актів, які регулюють правовий статус нотаріусів України для надання їм повноважень з посвідчення роздруківок соціальних мереж, які могли виступати головними доказами порушення прав особи в судовому процесі; 3) розширення законодавчо регламентованих видів доказів, які могли б застосовуватися у даних категоріях справ; 4) необхідності оновлення та прийняття нової позиції Верховного Суду для урегулювання проблемних питань практичного захисту честі, гідності та ділової репутації в площині Інтернет-ресурсів.

Ключові слова: честь, гідність, ділова репутація, захист, соціальні мережі, інформація, дифамація, Інтернет.

The article is devoted to the study of the problems of honor, dignity and business reputation of persons encroached upon on social networks in Ukraine. The urgency of the topic is due to the rapid development of information and telecommunications technologies, which are popular in society. Quite often users of social networks have situations when others violate their right to honor, dignity and business reputation, which is provided by the Civil Code of Ukraine. In particular, Article 297 of the Civil Code of Ukraine states that "everyone has the right to respect for his dignity and honor"; "The dignity and honor of the individual are inviolable" and the right of the individual to go to court. However, we have a tendency when the development of IT technologies does not have time to develop legislation, which creates many practical and legal problems. Among them are practical problems of protection of honor, dignity and business reputation of a person, namely: who to prosecute, what evidence of violation of these rights will be sufficient and legal for the court, the law of which country to apply if the violator is outside Ukraine. The article analyzes scientific and theoretical studies of these problems of Ukrainian and foreign scholars, describes the concepts, examines the position of the Supreme Court to provide opinions in cases of protection of honor, dignity and business reputation. Certain problematic aspects of legal regulation and procedural proof of guilt of the violator and bringing him to justice due to the unregulated legal field of social networks have been clarified. Proposals have been developed concerning: 1) improvement of the norms of the legislation on ensuring the right to protection against violations of honor, dignity and business reputation, encroachments on the Internet; 2) amendments to the regulations governing the legal status of notaries of Ukraine to give them the authority to certify the printouts of social networks, which could be the main evidence of violation of individual rights in court; 3) expansion of legally regulated types of evidence that could be used in these categories of cases; 4) the need to update and adopt a new position of the Supreme Court to resolve problematic issues of practical protection of honor, dignity and business reputation in the field of Internet resources.

Key words: honor, dignity, business reputation, protection, social networks, information, defamation, Internet.

Постановка проблеми. Честь, гідність та ділова репутація – триада найголовніших особистих немайнових прав осіб, гарантованих, зокрема положеннями Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). За статистичними даними з 2020 по 2022 роки українська аудиторія соціальних мереж збільшилася на 7 млн. Якщо на початку 2020 з України було 19 млн користувачів, то у 2021 ця цифра досягла 26 мільйонів [1]. Зі збільшенням української аудиторії в соціальних мережах зростає і загроза поширенню неправдивої інформації про особу, яка може запламувати її ділову репутацію, принизити честь, гідність та знизити її авторитет в соціумі. Тож найактуальнішим постає питання захисту цих цінностей у соціальних мережах Інтернет: проблеми та перспективи розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Базові теоретичні дослідження захисту честі, гідності та ділової репутації фізичних осіб належать таким цивілістам,

як А. Л. Анісімов, Д. Д. Лупсеник, К. В. Можаровська, Ю. В. Попов, К. Р. Федонюк та ін. Окремі аспекти захисту від дифамації були розроблені у працях А. В. Білої-Кисельової, І. М. Грищенко, О. В. Гришук, С. Є. Єсімова, М. В. Ковалів, Т. І. Лежух, О. В. Пушкіної, І. В. Саприкіна, та ін. Цікавими також є і дослідження зарубіжних науковців таких як: Адама Сілке, Алекса Міллса, Карен Елтліс. Однак проведені дослідження не вичерпують проблематики практичного захисту від посягань на честь, гідність та ділову репутації фізичних осіб, у соціальних мережах, адже зважаючи на геометричну прогресію зростання нових можливостей в Інтернеті необхідним є дослідження сучасного законодавчого регулювання захисту порушених прав у судовому порядку та шляхи його удосконалення.

Метою статті є правовий аналіз механізму захисту честі, гідності та ділової репутації, посягання на які відбулося в соціальних мережах в Україні та формування

пропозицій як можливих шляхів усунення досліджуваних проблем.

Виклад основного матеріалу. Нормативне закріплення права на честь, гідність та ділову репутацію закріплено у національному та міжнародному законодавстві. Зокрема, книга друга в ЦК України окремо присвячена особистим немайновим права фізичної особи та закріплено, що «гідність та честь фізичної особи є недоторканими» (ст. 297), а захист ділової репутації відбувається у судовому порядку (ст. 299). Щодо юридичних осіб, то законодавець встановлює наявність в них особистих немайнових прав одним з яких є право на недоторканність ділової репутації (ст. 94). Порушення цих прав є підставою відшкодування моральної шкоди (ст. 23) [2].

На рівні міжнародного законодавства ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 захищає особу від безпідставного посягання на її честь, гідність і репутацію, і передбачає право на захист від такого втручання або посягання [3].

Дані законодавчі акти хоч і передбачають наявність таких прав, проте не надають єдиного легального визначення понять честі, гідності та ділової репутації.

Науковець А. Л. Анісімов визначає ці категорії як етичні блага [4, с. 6]. Водночас О. В. Гришук розглядає гідність людини ще й як багатогранну цінність, яка глибоко проникла у зміст права [5, с. 5].

І. В. Саприкіна під честю розглядає особисте немайнове благо, яке є, по суті позитивною соціальною інформацією про особу, що ґрунтується на уявленнях про добро і зло, усталених в суспільстві, і усвідомлюється самою особою. Честь виступає як сукупність найвищих морально-етичних принципів особистості та як благо, яке дає право на повагу, пошану і визнання людини в суспільстві. Гідність – це особисте немайнове благо, яке є інформацією про цінність кожної особи, визнану у суспільстві [6, с. 4].

На думку Д. Маріц певною мірою спростовується твердження, що норми моралі, етики, культури залишаються поза межами правового поля. Тому під соціальною цінністю прав людини на повагу до її честі та гідності, слід розуміти порядок суспільних відносин одного індивіда з іншими в межах установлених норм, цінностей, правил поведінки, що регулюються соціальними нормами [7, с. 54].

Як зазначається у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про захист гідності та честі і фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» від 27 лютого 2009 р. № 1 (далі – Постанова ВСУ від 27 лютого 2009 р. № 1) чинне законодавство не містить визначення понять гідності, честі чи ділової репутації. Вони є морально-етичними категоріями, зокрема в контексті Постанови зазначається, що гідність – це визнання цінностей кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної цінності; честь – позитивна соціальна оцінка особи у очах оточуючих, яка ґрунтується на відповідності її діянь загальноприйнятим уявленням про добро і зло; ділова репутація фізичної особи – набута особою суспільна оцінка її ділових і професійних якостей при виконанні нею трудових, службових, громадських чи інших обов'язків [8].

Особливістю соціальних мереж є те, що висловлювання в Інтернеті можуть бути плітками, образливими, расистськими, політично некоректними та містити лише слабо пов'язані думки, авторів яких практично важко ідентифікувати, а отже, і ускладняється можливість юридично доводити шкodu репутації, що наноситься такими повідомленнями. Саме тому, що Інтернет-контент поширюється надзвичайно швидко, він не піддається суворому розслідуванню, порівнюючи з традиційною журналістикою [9, с. 58].

Умисне поширення завідомо неправдивої інформації про особу, яка принижує її честь, гідність та ділову репу-

тацію досить часто іменують дифамацією. Термін дифамація походить від латинських *diffamatio*, *diffamare*, які означали «знеславлення», «безчестя» [10, с. 105].

Зарубіжні науковці розглядають роль блогів, твітів і іншої неформальної журналістики як попереднє виділення питань, які не потребують попереднього розслідування, тверезої думки перед можливою публікацією [11]. Щодо протидії наклепу в Інтернеті, то науковці виділяють два шляхи: або створити окрему категорію норм для висловлювань у віртуальному просторі з більш м'яким рівнем доведеності, або виключити з-під судового контролю висловлювання в Інтернеті [12].

Сьогодні все частіше виникають ситуації, коли в Інтернеті розміщується неперевірена інформація, яка не відповідає дійсності [13, с. 51]. Зупинимось на кількох проблемах, які виникають у цивільних справах за позовами осіб у зв'язку з посяганнями на честь, гідність, ділову репутацію особи у соціальних мережах:

1. Визначення належного відповідача. П. 9 Постанови ВСУ від 27 лютого 2009 р. № 1 передбачає, що відповідачем у даних категоріях справ є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації [8].

Доволі часто профіль користувача в соціальній мережі не відповідає дійсності, неможливо ідентифікувати особу, оскільки соціальні мережі передбачають можливість використовувати користувачами несправжні імена та прізвища або взагалі містити вигаданий псевдонім/прізвисько (*nickname*), що досить поширеним є у мережі Instagram.

А. М. Расохіна з цього приводу зазначає, що перевірка справжності імені здійснюється соціальною мережею лише за скаргами інших користувачів. Для підтвердження імені достатньо надати скан-копію документа, який підтверджує особу. Після надходження скарги і до надання такого документу деякі функції такого документу будуть для користувача недоступними [9, с. 66].

П. 12 Постанови ВСУ від 27 лютого 2009 р. № 1 передбачено, що якщо автор поширеної інформації невідомий або його особу та/чи місце проживання неможливо встановити, а також коли інформація є анонімною і доступ до сайту – вільним, належним відповідачем є власник веб-сайту, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал, оскільки саме він створив технологічну можливість та умови для поширення недостовірної інформації. Доволі часто в ході судового розгляду позивачі не можуть навести достатніх доказів на підтвердження факту того, що профіль в соціальній мережі належить конкретній особі (відповідачу) [8].

Цікавим постає питання, чи реально подібні вимоги пред'явити і до соціальних мереж, які виступають майданчиками для поширення інформації? Зазвичай притягнення адміністрації соціальної мережі до судового процесу відбувається дуже рідко. Оскільки їхні права захищені у користувацьких угодах мережі, згідно з якими соціальна мережа не несе відповідальності за контент, який поширюють користувачі. Наприклад, соціальна мережа Twitter повністю знімає з себе відповідальність за зміст будь-якого опублікованого контенту і залишає за собою право його видалення, якщо це не підлягає угоді [14].

2. Доказовість факту порушення прав. Пред'явлення належної доказової бази – найголовніший елемент під час судового процесу, який водночас є проблемним у справах про дифамацію. В положенні ст. 76 «Докази» Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) визначено докази – як дані про обставини, що мають значення для розгляду та вирішення справи. Ці дані встановлюються письмовими, речовими і електронними доказами [15].

Науковці І. М. Грищенко та О. В. Пушкіна вважають, що найбільш прийнятним способом доведення юридичного факту порушення чийх-небудь прав у мережі Інтер-

нет є завірення у нотаріуса роздруківок Інтернет-сторінок [13, с. 54]. Проте ні в ЗУ «Про нотаріат» [16], ні в Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України від 22 лютого 2012 року № 296/5 таких повноважень нотаріусів не передбачено [17].

Т. І. Лежух, пропонує також: 1) на підставі положення ст. 133 ЦПК України витребувати в інтернет-провайдера log-файли, які зберігаються на електронних носіях – серверах; 2) на підставі ЗУ «Про судову експертизу» проводити комп'ютерно-технічну експертизу [18, с. 14].

Особи, що представляють докази в судовому процесі, мають на меті домогтися вигідного судового рішення та задовольнити свої інтереси. У випадках, коли одним з методів досягнення цієї мети є використання в якості доказів знімок екрана (англ. Screenshot), незважаючи на відсутність нормативного регулювання, скріншот є особливим типом письмових доказів. У зв'язку з чим, для визнання їх судом належними в їх законності та допустимості варто дотримуватися особливостей оформлення та подання знімків екрана, сформульовані компетентними органами [19, с. 155].

На підставі аналізу положень ЗУ «Про електронні документи та електронний документообіг» (ст. 5) [20] ні роздруківка сторінки соціальної мережі, ні скріншот самі по собі не є електронними доказами. Правильніше зазначити, що роздруківка сторінки – це письмова копія, а скріншот – електронна копія того чи іншого електронного доказу. Досліджуючи судові рішення у категорії відповідних справ, досить часто суди можуть зажадати перевірку електронного документа, тобто провести огляд оригіналу листування чи відповідного допису в соціальній мережі з відповідного пристрою, сайту. Тобто, позивач має бути готовим продемонструвати такий сайт та інформацію, яка подана у вигляді роздруківки чи скріншоту.

Оформлення таких доказів зазвичай заявники подають за правилами Національного стандарту ДСТУ 4163:2020 «Державна уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів». Проте роздрукованого та завіреного словами «згідно з оригіналом» доказу недостатньо. Суди відмовляють у прийнятті листування за відсутності електронного підпису, оскільки відсутня можливість встановити автора написаних слів [21].

Нотаріально засвідчений скріншот надати до суду не вдається, оскільки під опис документів, які засвідчує нотаріус ні скріншот, ні роздруківка електронного документа не відноситься згідно з Порядком вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, хоча це факти, які мають юридичне значення і чи не вирішальну роль у судовому процесі як докази. А тому, саме посвідчувальний напис нотаріуса, виступав би необхідною гарантією допустимості і легітимності таких видів доказів, особливо якщо на час розгляду справи судом, та інформація, яка порушує право була видалена, чи взагалі ліквідований сайт, де розміщувався допис. Тож необхідно встановити чіткі процесуальні дії, які позивач зможе самостійно вчинити для забезпечення свого належного захисту, тобто подачі доказів, зокрема за допомогою нотаріуса.

Як зазначає науковець, О. Гусєв: швидкий розвиток інформаційно-телекомунікаційних технологій унеможливає формулювання вичерпного переліку всіх видів електронних доказів. На його думку слід відмовитися від ідеї про необхідність визначення всіх можливих типів і видів цифрових даних та їх електронних носіїв, які можуть бути подані до суду. Натомість доцільним уявляється закріплення в законодавстві України «широкої» дефініції електронних доказів, яка б фіксувала лише найбільш загальні, сутнісні ознаки цього явища [22, с. 22].

3. Визначення застосованого правопорядку. Зарубіжний науковець Алекс Міллс наголошує, що у разі подання транскордонної скарги про дифамацію у соці-

альних мережах можуть виникнути два різні, питання у контексті міжнародного приватного права. Перше: який суд може заслухати позов; друге: який правопорядок буде застосовуватися [23].

Відповідно до положення ст. 22 ЗУ «Про міжнародне приватне право», до особистих немайнових прав застосовується право держави, у якій мала місце дія чи інша обставина, що стала підставою для вимоги про захист таких прав, якщо інше не передбачено законом. Ст. 49 цього ж закону передбачає: права та обов'язки за зобов'язаннями, що виникають внаслідок завдання шкоди, визначається правом держави, у якій мала місце дія або інша обставина, що стала підставою для вимоги про відшкодування шкоди [24].

Яскравим прикладом, який ілюструє важливість і складність визначення юрисдикції якої країни буде застосовуватися є Постанова Верховного Суду щодо позовної касаційної скарги у справі № 758/2393/16-ц [25]. У позовній заяві йшлося про інтерв'ю одного з народних депутатів ВРУ журналістові Телерадіокомпанії «Deutsche Welle», у ході якого депутат звинуватив Голову МВС у незаконному прослуховуванні. Депутат та журналіст «Deutsche Welle», притягнуті як співвідповідачі, послалися на те, що, по-перше, поширення інформації відбулося за межами України; по-друге, телерадіокомпанія «Deutsche Welle» є юридичною особою, зареєстрованою у Федеративній Республіці Німеччина. Відповідно, на їх думку, справа не підсудна судам України, до спірних правовідносин не може застосовуватися матеріальне право України.

Суд, у свою чергу, послався на п. 7 ч. 1 ст. 76 ЗУ «Про міжнародне приватне право» і зауважив, що у даній ситуації подією (дією), що стала підставою для звернення до суду із позовними вимогами стало поширення тверджень відповідача, що містять недостовірну інформацію. Крім цього суд підкреслив, що в рамках сайту «Deutsche Welle» існують окремі підрозділи, які ведуться окремою національною редакцією телерадіокомпанії. Про поширення спірної інформації позивачі та українські користувачі Інтернет дізналися на території України. Таким чином, дія або подія, що стала підставою подання позову, а саме: поширення спірної інформації, мала місце на території України. Відтак, у випадку, якщо у соціальній мережі було поширено інформацію дифамаційного характеру про особу, яка проживає на території України мовою, яка є доступною та зрозумілою для переважної частини населення України, у групах чи на сторінках, підписниками яких є переважно мешканці України, можна дійти висновку, що подія яка є підставою для відповідного позову, відбулась саме на території України і, незважаючи на можливе притягнення як співвідповідача адміністрації соціальної мережі, зареєстрованої за кордоном, застосованим є матеріальне право України [9, с. 75].

Висновки. Отже, у результаті дослідження можна зробити висновок, що:

1. Честь, гідність та ділова репутація є особистими немайновими благами, які підлягають судовому захисту в порядку цивільного судочинства. Загальноприйняття визначення цих понять у законодавчих актах не наводиться, оскільки це морально-етичні категорії і знаходяться в полі соціальних норм суспільства.

2. Злісне порушення і посягання на такі особисті немайнові права як честь, гідність та ділова репутація – іменують дифамацією. З розвитком світової павутини все більше позовів осіб надходить до судів з метою захисту порушених прав і відшкодуванням моральної шкоди.

3. Проблемними питаннями на практиці механізму, що стосується захисту честі, гідності та ділової репутації, посягання на які відбулося в соціальних мережах в Україні є питання визначення належного відповідача у справі, низка проблем із належним оформленням доказів, їх легі-

тимність та порядок збору, а також не менш важливе питання визначення застосованого правопорядку у конкретній справі.

4. З огляду на вищезазначене вбачається за доцільним передбачити законну можливість нотаріусів посвідчувати роздруковки сторінок соціальних мереж, для того аби з'явилась документальна можливість доводити факт порушення честі, гідності та ділової репутації осіб в Мережі Інтернет. Додати відповідні повноваження до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України та ЗУ «Про нотаріат».

5. Пропонується унормувати положення вище досліджуваних нормативно-правових актів та привести їх у відповідність згідно із новими технологічними можливостями digital-суспільства і визначити усі види та типи електронних доказів, які можуть бути використані у судовому процесі та зазначити порядок їх оформлення для їх легітимності та допустимості застосування.

6. Вбачається за необхідним внесення змін або ухвалення нового роз'яснення Верховного Суду, яке б надало вичерпні відповіді на вище аналізовані проблемні питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. За рік карантину кількість українських користувачів в соцмережах зросла на 7 млн і досягла 60 % населення країни. *GlobaLogic: Головна / Новини / Press Release*. URL: <https://www.globallogic.com/ua/about/news/social-media-during-quarantine/> (дата звернення: 18.04.2022).
2. Цивільний кодекс України: від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356 (із змінами).
3. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголош. резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *Офіційний веб-портал парламенту України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 15.04.2022).
4. Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита. Москва : Юристь. 1994. 79 с.
5. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософський аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 2008. 36 с.
6. Саприкіна І. В. Захист честі, гідності, ділової репутації фізичної особи за законодавством України (за матеріалами судової практики) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2006. 21 с.
7. Маріц Д. Практичні проблеми захисту честі і гідності фізичної особи у всесвітній мережі Інтернет. *NATIONAL LAW JOURNAL: THEORY AND PRACTICE*. № 6 (22-1). 2016 С. 53–57. URL: https://ibn.idsi.md/vizualizare_articol/50084 (дата звернення: 15.04.2022).
8. Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації юридичної особи. Постанова Пленуму Верховного суду України від 27 лютого 2009 р. № 1. *Офіційний веб-портал парламенту України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_001700-09#Text (дата звернення: 15.04.2022).
9. Рассохина А. М. Захист честі, гідності і ділової репутації користувачів соціальних мереж. *Сумський державний ун-т*. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/75824> (дата звернення: 15.04.2022).
10. Скорописова Н. І. Визначення поняття «дифамація» в країнах континентальної Європи. *Правова держава*. 2021. С. 104–111.
11. Christina Demetriou. Adam Silke. A Criminological Internet “Sting”: Experimental Evidence of Illegal and Deviant to a Website Trap. *U. S. Department of Justice. Office of Justice Programs*. URL: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/criminological-internet-sting-experimental-evidence-illegal-and> (дата звернення: 16.04.2022).
12. Karen Eltis. Does Avoing Judicial Outweigh the Risks Related to “Professional Death by Facebook”. 2014. *IDEAS*. URL: <https://ideas.repec.org/a/gam/jlawss/v3y2014i4p636-650d40796.html> (дата звернення: 16.04.2022).
13. Пушкіна О. В., Грищенко І. М. Порушення прав на повагу до честі, гідності та ділової репутації фізичної особи в мережі Інтернет. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 1 (4). С. 51–57.
14. Умовля предоставлення сервисов Твиттера. *Twitter*. URL: <https://twitter.com/ru/tos> (дата звернення: 20.03.2022).
15. Цивільний процесуальний кодекс України: від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. № 40–41, 42. Ст. 492 (із змінами).
16. Про нотаріат : Закон України від 02 вересня 1993 р. № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383 (із змінами).
17. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. *Офіційний веб-портал парламенту України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 17.04.2022).
18. Лежух Т. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації. *Віче*. 2013. № 16. С. 13–15.
19. Сопільник Р. Л., Єсімов С. С., Ковалів М. В., Скриньковський Р. М. Застосування електронних доказів у справах про захист честі, гідності та ділової репутації за законодавством України. *REVISTA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ “SUPREMAȚIA DREPTULUI” МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА»*. № 2. 2019. С. 149–156. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2823> (дата звернення: 18.04.2022).
20. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275 (із змінами).
21. Малиновська В. Електронні докази: початок шляху. *Юридична газета. Online*. Вип. № 4 (710). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/elektronni-dokazi-pochatok-shlyahu.html> (дата звернення: 18.04.2022).
22. Гусев О. Класифікація електронних доказів у цивільному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 18–22. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/8/5.pdf> (дата звернення: 18.04.2022).
23. Mills Alex (2015) The Law Applicable to Cross-Border Defamation on Social Media: Whose law governs free speech in “Facebookistan”? *Journal of Media Law*, Vol. 7. P. 1–35. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/> (дата звернення: 18.04.2022).
24. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422 (із змінами).
25. Постанова Верховного Суду від 13 листопада 2019 р. у справі № 758/2393/16-ц. *Zakon Online*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85903357> (дата звернення: 19.04.2022).